

In memoriam Jan Bonefaas

(25 juni 1926 – 20 februari 2004)

GERCO SCHAAP

Op vrijdagochtend 20 februari overleed Jan Dirk Bonefaas na een betrekkelijk korte ziekteperiode. Hij werd 77 jaar. Bijna 50 jaar achtereen was hij organist van de Grote Kerk te Gorinchem. Een uniek feit is dat hij na vader en zoon Appel pas de derde organist van het Bätz-/Witte-orgel was. In die functie heeft hij het Gorcumse orgel definitief op de orgelkaart van Nederland gezet. Daarnaast maakte Bonefaas naam als improvisator, koordirigent en als componist. Een respectabel aantal koraalbewerkingen en vrije orgelwerken kwam onder zijn handen vandaan; de meeste bleven onuitgegeven. Jan Bonefaas was de laatste van een generatie romantici die musiceerden vanuit hun eigen intuïtie. In die zin betekent zijn overlijden het einde van een tijdperk.

Foto: Koos Schippers

Portret, 1992.

Jan Bonefaas is er niet meer. Vorig jaar al gaf hij regelmatig aan, “moe” te zijn. Niettemin werkte hij zich in de zomermaanden door een enorme stapel psalmbewerkingen van amateurs heen, als jurylid in het kader van de compositiewedstrijd, uitgeschreven door het *Reformatorisch Dagblad* en de *Orgelvriend*. Hij speelde ze door, schreef beoordelingen en ontdekte tot zijn vreugde dat er heel wat talentvolle inzendingen bij waren. Het speelt hem oprecht dat juist het niveau van de bewerkingen in romantische stijl vaak onder de maat was.

In oktober j.l. werd hij na aanhoudende klachten over vermoeidheid ter observatie in een ziekenhuis opgenomen. Een hartoperatie lag in het verschiet. Niettemin had hij een belangrijk aandeel in de finale van de compositieprijsvraag op 22 november van het vorig jaar. Het aangekondigde adventsconcert in zijn kerk blies hij af, maar het nieuwjaarsconcert op 3 januari speelde hij wél. Het werd – achteraf gezien – zijn laatste concert, besloten met de zwanenzang van César Franck, het derde *Choral*, en een improvisatie over een van zijn dierbare koraalmelodieën, “Hoe helder staat de morgenster”. Op 11 januari begeleidde hij voor het laatst de samenzang in de Grote Kerk. Daarna wachtte hem een bypass-operatie in Utrecht, waaruit hij aanvankelijk goed te voorschijn kwam, lichamelijk sterk als hij was. Thuis was hij echter onrustig als gevolg van de narcose. Na opname in het Gorinchemse ziekenhuis werd hij overvallen door een acute maagbloeding waaraan hij direct geopereerd moest worden. Toen hij, nog in het ziekenhuis, op dinsdag 17 februari een hartinfarct kreeg en ook zijn nieren niet meer werkten, was het uitzicht op herstel minimaal geworden. Drie dagen later overleed hij, rond half tien in de ochtend.

DERDE ORGANIST

Jan Dirk Bonefaas wordt geboren in het vooroorlogse Rotterdam. In het gereformeerde gezin behoort het harmonium tot de vaste inventaris, en

Aan het voormalige orgel in de Hervormde kerk van Werkendam.

daarop ontvangt de vijfjarige de eerste orgellessen van een oom, later van een onderwijzer. “Het orgel was het helemaal voor mij”, vertelt Bonefaas in een interview dat Wim van der Ros hem in 1995 voor de *Orgelvriend* afnam. “Met al die mooie instrumenten om je heen wilde je zelf ook leren spelen.” In het jaar waarin de Tweede Wereldoorlog uitbreekt, speelt hij zijn eerste diensten in gebouw Theofilus in Delfshaven. Een jaar later trekt de familie naar Sleeuwijk, waar Bonefaas in augustus 1942 zijn eerste vaste aanstelling als organist krijgt in de plaatselijke Gereformeerde kerk. Aanvankelijk was het niet de bedoeling musicus te worden; hij zou in de textielzaak van zijn vader gaan werken. Hij neemt piano- en orgellessen bij Theodorus Breijs, organist van de rooms-katholieke kerk in Gorinchem en brengt hele dagen studierend door aan het Proper-orgel in Sleeuwijk. In 1943 komt hij in contact met Feike Asma, bij wie hij les neemt en die hij helpt met registreren. Na de oorlog vervangt hij Asma regelmatig in de Lutherse kerk in Den Haag, bouwt hij een concertpraktijk op en blijft tot 1951 bij Asma in de leer. Op 1 januari 1955 wordt Jan Bonefaas uit 17 kandidaten benoemd tot organist van de Grote Kerk in Gorinchem.

Vóór hem is het orgel een eeuw lang bespeeld door resp. de blinde organist Sipke Arjens Appel (periode 1853-1893) en diens zoon Frans H. Appel (periode 1893-1954). Bonefaas is dus pas de derde bespeler van het Bätz-/Witte-orgel uit 1853. Aanvankelijk moet hij de diensten begeleiden op een orgel dat sinds een jaar geres taureerd wordt door de firma J.C. Sanders. Vanaf 1960, wanneer het orgel door K.B. Blank is opgeleverd, bezorgt Bonefaas het orgel bekendheid door concerten, radio- en plaatopnamen.

DIRIGEREN EN COMPONEREN

Evenals zijn vroegere leermeester Asma ging ook Jan Bonefaas zich met de koorpraktijk bezighouden. Toen hij in 1965 naar Cambridge ging om er een concert te geven, woonde hij ook enkele koorrepetities onder leiding van David Willcocks bij. Zijn ontmoeting met de Engelse koordirigent werd bepalend voor zijn verdere leven. “Ik dacht altijd dat ik heel wat wist over koor- en orgelwerken”, vertelt Bonefaas in 1977 aan Rik Valkenburg, “maar toen ik daar luisterde, wist ik gelijk dat ik niets wist ...”. Als componist was Bonefaas autodidact. Aanvankelijk trad hij in zijn koraalcomposities in de voetsporen van Asma. De eerste bundel die bij uitgeverij Willemsen verscheen, was getiteld *Negen koraalvoorspelen* (nr. 167). Al snel volgden er meer: de *Fantasie over Psalm 105 : 1* (nr. 216, later heruitgegeven), *Drie Kerstliederen* (nr. 228), *Fantasie en Fuga Psalm 100* (nr. 241), *Fantasie over Psalm 72* (nr. 263) en – ter gelegenheid van zijn 25-jarig organistenjubileum – de *Variaties over ‘O God van hemel, zee en aard’*, opgedragen aan de Gorcumse orgelkring ‘De Prestant’. Ook bij *Het Orgelblad* verschenen diverse koraalbijlagen van zijn hand. De verandering in zijn persoonlijk leven – begin jaren zeventig hertrouwde hij met Poula de Gier – klonk ook door in zijn compositiestijl. In 1972 schreef hij na lange tijd weer een vrij orgelwerk, het eerste *Choral*, dat hij opdroeg aan Feike Asma ter gelegenheid van diens

zestigste verjaardag. Een jaar later volgde de eerste *Symfonie*, opgedragen aan Hans Geffert uit Bonn. In deze werken is een duidelijke verandering in harmoniegebruik en klankkoloriet waarneembaar. Een idioom dat enerzijds verwant is aan dat van Vierne, Reger en Karg-Elert, maar anderzijds nooit helemaal los staat van de “vroege” Bonefaas. In totaal componeerde hij vier *Chorals* en vier *Symfonieën*, waarvan de tweede (1981/1982) werd opgedragen aan de stad Gorinchem. Naast diverse korte orgelstukken schreef hij werken voor koor en orgel: *Te Deum* voor solisten, koor en twee orgels (1982), de *Missa Solemnis 'Jesus Dominus'* (1987), twee *Carolsymfonieën* en het oratorium *De Openbaring* voor solisten, koor en orgel (1997/1998).

De laatste jaren waren compositoirisch zeer vruchtbaar. Naast een tiental korte koraalvoorspelen, waarvan er enkele als bijlage bij *de Orgelvriend* verschenen, schreef hij in 2002 een *Fantaisie in fis* en een *Valerius-Suite* en ten slotte in 2003 een *Introductie*, *Passacaglia en Fuga in d*, opgedragen aan Hans Bruin. Behalve de *Fantaisie over Psalm 97*, uitgegeven door Lichtenauer in Rotterdam, bleven de genoemde werken in manuscript.

IMPROVISEREN

In het dagelijks leven werkte Jan Bonefaas als muziekleraar in het voortgezet onderwijs. Daarnaast onderhield hij een uitgebreide lespraktijk voor interpretatie en improvisatie, waarbij het persoonlijk contact met de leerling voorop stond. De ontwikkeling die hij zelf in het improviseren doormaakte, liep parallel met die in zijn orgelwerken. Ook hierin wist hij zich gesterkt door de beoordeling van David Willcocks. “Zijn oordeel heeft me het zelfvertrouwen gegeven dat ik nodig had. Als zo'n groot musicus dit gunstig beoordeelde, moest ik me in deze stijl van improviseren verder bekwamen”, vertelde Bonefaas drie jaar geleden aan het *Reformatisch Dagblad*. “Voor die tijd improviseerde ik wel, maar ik was niet zeker van mezelf. Marius Monnikendam en Simon C.

Als dirigent, en als organist aan de nog ongewijzigde klaviatuur van het orgel in de Grote Kerk te Gorinchem.

Jansen hebben me ook horen improviseren en waren lovend in hun reactie. Eens liep Hendrik Andriessen de Lutherse Kerk in Den Haag binnen en voorspelde: ‘Jij komt er wel.’ Toch bleef de onzekerheid knagen: improviseer je wel? Verval je niet in clichés? Je kunt jezelf wijsmaken dat je eigen improvisaties de moeite waard zijn, maar klopt dat ook? Willcocks’ reactie had voor mij dezelfde waarde als het winnen van het Koninkin Elisabeth Concours voor een pianist.” “Door mijn ontwikkeling ben ik wel een stuk publiek kwijtgeraakt”, tekende H. Vermeulen in 1992 uit zijn mond op, “maar aan de andere kant win je weer.” Naast de gebruikelijke koraalbewerkingen en –omspeelingen improviseerde Bonefaas op zijn concerten en voor plaat en cd ook symfonische fantasieën over psalmen en gezangen. Ze waren regelmatig te horen in de zondagavond-orgelbespeelingen van de Evangelische Omroep.

GEEN EXPRESSIE ZONDER IMPRESSIE

“Het bespelen van het orgel tijdens de eredienst was het liefste werk dat hij deed”, aldus ds. D.M. van de Linde in de *Dienst van Woord en Gebed* op 20 februari j.l. “Het ondersteunen van de lofzang van de gemeente, waarin je

Collectie Aldert van Hoonaar

hoorde dat hij elk vers van een psalm, naar de inhoud daarvan begeleidde.” De functie van organist in de Grote Kerk te Gorinchem had echter als complicatie dat Bonefaas hier voor drie verschillende modaliteiten speelde: de Gereformeerde Bond, de confessionelen en de vrijzinnigen. In elke modaliteit bleef hij echter zichzelf. “Wanneer Jan Bonefaas zijn bijdrage leverde, merkte je dat hij reageerde op het evangelie. In zijn spel klonk de echo door van de daden Gods. Zo beleefde hij het zelf ook. Want wanneer je hem na de dienst dankt voor zijn orgelspel zei hij, niet alleen bescheiden maar de realiteit onder woorden brengend: ‘Expressie kan niet zonder impressie’.” Een andere uitspraak van hem: “Als kerkmusicus mag je niet karig zijn. Niet karig in je kennis, en wat je meegekregen hebt moet je ook ten volle benutten. Niet zo maar wat weg spelen. [...] Analyse en een bepaalde structuur zijn nodig, anders sla je aan het dazen. Je moet weten waarover je het hebt. Dus je kiest een vorm en een thema en daar moet je je aan houden. Waarbij je natuurlijk wel verrassend moet blijven, je moet er steeds nieuwe vondsten in leggen. Maar stijl staat bij mij met grote letters geschreven: je kiest

Voor een concert op het Schyven-orgel in de Kathedraal te Antwerpen, 10 augustus 2001.

een bepaalde architectuur en daar houd je je aan." Mede daarom zaten hij en zijn vrouw woensdagsmiddags van vijf tot zes aan de radio gekluisterd om de wekelijkse Evensong mee te maken, rechtstreeks uitgezonden door de BBC.

PENSIOEN

Het feit dat Bonefaas in 1991 de 65-jarige leeftijd bereikte, betekende niet het einde van zijn organistschap aan de Grote Kerk. Hij ontving een benoeming voor het leven. Zijn orgel was in de periode 1979-1990 opnieuw geres-taureerd, waarbij de dispositiewijzigingen uit 1960 op zijn uitdrukkelijk ver-zoek waren gehandhaafd. In 2002 werd de geplande pedaaluitbreiding met Gedekt 8 vt., Roerquint 6 vt. en Trompet 4 vt. gerealiseerd. Zijn ver-zoek om het bovenwerk van een zwel-kast te voorzien, werd echter tot op heden niet gehonoreerd.

De laatste jaren hield hij zich ook meer met het orgeladviseurschap bezig. Zo ontwierp hij een 34 stemmen tellend orgel met een romanti-sche dispositie voor de Hervormde kerk in Veen; het instrument werd bekostigd door de Stichting B.O.L.H.A. en werd voorjaar 2001 in gebruik genomen.

Met het aanbreken van de pensioen-gerechtigde leeftijd kwam er meer tijd om te componeren, te studeren en ... te reizen. In 1996 nam hij voor het eerst deel aan een orgelreis naar Engeland, georganiseerd door 'Organa Brittanica'. Vanaf die tijd leerde ik hem beter kennen. Ik zie hem nog tij-dens die (voor hem) eerste reis de orgelbank van de kathedraal in Liver-pool op schuiven en – onvoorbereid – een improvisatie over een Engelse hymne die we tijdens de Evensong hadden gezongen, op het Willis-orgel ten beste geven. Want hoewel sterk verbonden met de Frans-romantische stijl, voelde Bonefaas zich op een Engels kathedraalorgel als een vis in het water. Bij een latere gelegenheid improviseerde hij een passacaglia en fuga op het orgel van Percy Whitlock in de St. Stephen's Church te Bourne-mouth. Op zulke momenten vormde hij een eenheid met het orgel waar hij aan gezeten was. En na een nerve-rende dag ondernam Bonefaas na het diner nog graag een wandeling, waar-bij tal van onderwerpen ter sprake kwamen. Hij miste het contact met collega's. Met heimwee kon hij spre-ken over de tijd waarin Simon C. Jan-sen en anderen een dagje in Gorin-chem kwamen studeren en bijpraten.

Want Jan Bonefaas was niet alleen een speler maar ook een denker. Bedacht-zaam aan een dikke sigaar trekkend, trok hij graag lijnen door de wereld van de muziek en de maatschappij in haar bredere verbanden. Tijdens gesprekken kwam je onder de indruk van zijn enorme belezenheid, ook in de theologie. In de orgellessen legde hij graag verbanden tussen de werken en andere kunstvormen uit de tijd waarin ze ontstonden. Ook in de muziek zelf waren horizontale lijnen voor Bonefaas het belangrijkste. Oud-leerling Aldert van Hoornaar: "De vrije expressie in de melodieuze lijn was altijd belangrijker dan het strak vast-houden van het tempo. Het gevolg was een intuïtief rubato."

Jan Bonefaas was sterk vergroeid met zijn kerk en 'zijn' orgel. Achter het orgel had hij zelf een kamer getim-merd waar hij tijdens de dienst de preek beluisterde, waar hij gasten ontving, zijn muzikale invallen noteerde onder het genot van een sigaar. De Grote Kerk van Gorcum fungeerde als zijn tweede huis. Vanuit dat huis werd hij op woensdag 25 februari begraven, na een Dienst van Woord en Gebed die werd geleid door ds. D.M. van de Linde (Rotter-dam-Hillegersberg) en ds. A. Wijting (Gorinchem). Het orgel werd met vaste hand bespeeld door Aldert van Hoornaar. Ds. Van de Linde kenmerk-te Jan Bonefaas als "een meelevend, een hartelijk mens, als een stijlvolle man. Stijlvol, omdat het in de dienst van God niet slordig mag toegaan."

Jan Bonefaas' overlijden betekent het einde van een tijdperk. Hij was de laatste van een generatie musici die zich weinig tot niets aantrok van nieuwe ontwikkelingen op het gebied van interpretatie, maar muziek maak-te vanuit een eigen intuïtie die werd gevoed door literatuurstudie.

De redactie van *de Orgelvriend* wenst zijn vrouw en kinderen veel sterkte toe.

Met dank aan Aldert van Hoornaar en Koos Schippers voor het ter beschikking stellen van de foto's.

